

УДК 342.1:261.7(437) «1940/1950»

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 40-50-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Палінчак М. М. (Ужгород)

Після звільнення від фашизму була відновлена Чехословацька республіка, в якій 26 травня 1946 року провели вибори до парламенту республіки. В Чехії перемогли комуністи, за них по республіці проголосувало 38% . В Словаччині Демократична партія отримала 62% голосів виборців [1, с. 87]. 19 червня на першому засіданні Національних зборів президентом одногосно обрали Е. Бенеша [2]. В політичному житті країни проходить боротьба між ліберально-демократичними силами та комуністами, причому останні не збирались зберігати в країні ні ринкову економіку, ні демократію. За прикладом старших радянських колег вони бажали абсолютної влади в країні. Додатковим козирем для комуністів була активна підтримка з боку Радянського Союзу [3, с. 230].

Влада у своїх програмних документах проголосила та забезпечила свободу віросповідання. Чехословаччина була поліконфесійною країною, в якій діяло 9 основних конфесій: римо-католицька церква, греко-католицька, лютеранська, кальвіністська, православна тощо. Дві третіх громадян відносили себе до римо-католицької церкви. Близько 6% населення вважали себе поза конфесіями.

Взаємовідносини між державою та церквою в період правління коаліційного уряду Національного Фронту, визнані на конференції католицького духовенства 14 листопада 1946 року, як "дружні" [4, с. 13]. Інші конфесії також заявили про свою лояльність до існуючого режиму.

З вересня 1945 року були відновлені дип-

ломатичні відносини уряду Чехословаччини з Ватиканом [5, с. 19]. Але відносини католицької церкви Чехословаччини з владою були неоднозначними із-за різних позицій її кліру в Чехії та Словаччині в роки Другої світової війни.

Католицький клір Чехії та Моравії відкрито виступав проти режиму німецького нацизму, за що були арештовані 371 чеський та моравський священики, 73 з яких померли у в'язницях, 260 були відправлені до концтаборів. Така статистика вимальовує загальну картину того, як жорстоко католицька церква Чехії та Моравії переслідувалася нацизмом [6, с. 165].

Про це нагадала президенту Е.Бенешу церковна делегація на чолі з Празьким архієпископом Бераном: "Повідомляємо вам, найвищому державному авторитету, що чеське католицьке духовенство свої обов'язки в добу поневолення і смутку по відношенню до народу чесно і щиро виконало... Також ми розуміємо, що наша праця необхідна при будівництві нової республіки, в період її економічного та морального відновлення" [7, с. 90].

Президент Е. Бенеш відповів: "Усі благородні люди нашої країни очікують від вас, що ви і надалі будете проводити цю діяльність, оскільки підняття духовності чеської національної свідомості мусить бути нашою постійною потребою" [7, с. 143].

Під час зустрічі президент Е. Бенеш нагородив архієпископа Берана воєнним хрестом 1939 року та військовою медаллю за заслуги I ступеню.

В Словаччині католицька церква знахо-

дилась в ситуації, подібній до тої, яка була в чеських землях після 1918 року. Як вважає чеський дослідник Вацлав Васко, "якщо після утворення Чехословаччини виступали проти католиків через підтримку Австро-угорської монархії, то після другої світової війни проти католиків Словаччини виступали із-за "церковної республіки" [7, с. 144]. 10 січня 1946 року під час зустрічі з католицьким духовенством Словаччини президент Чехословаччини Е. Бенеш наголосив, що в Словаччині під час другої світової війни під керівництвом духовенства сталися події, які не можливо забути [8, с.78]. Особливо гостро критикували католицький клір представники комуністичної та демократичної партій.

Церква, перш за все католицька, не сприйняла реформи влади в галузі освіти. Ще 8 липня 1945 року в усіх церквах зачитувався меморандум словацьких єпископів, які засуджували шкільну реформу. Ватиканська дипломатія зробила спробу зберегти церковну освіту для чехословацьких католиків шляхом переговорів, які були проведені у Празі та у Ватикані. Представник Ватикану А. Вероліно вимагав, щоб церковні школи були збережені. У Ватикані секретар по надзвичайних справах кардинал Тардіні висловив послу Чехословаччини Майкслеру занепокоєння Святої Столиці відносно чехословацького закону про освіту. Тардіні підкреслив, що такі вимоги Ватикан висуває не тільки відносно Чехословацької республіки, це загальна вимога, яку Ватикан відстоює по відношенню до будь-якої країни.

Комуніст, міністр освіти Зденек Неєдлі запропонував взяти за взірєць радянську систему освіти. Чимало чеських та словацьких науковців виступили проти впровадження цієї системи, вважаючи, що вона є застарілою, що обов'язкове шкільне навчання займає більш короткий період – має лише систему десятирічок (в той час у Чехословаччині щоб отримати середню освіту, необхідно було закінчити дванадцять класів загальної школи). Навіть радянські спеціалісти в галузі освіти були здивовані тим, що у Чехословаччині хочуть мати схожу систему освіти. Педагог В. Гончаров, під час відвідування Братиславського університету ім. Я. Коменського, після того як почув чимало пишних слів про радянську освіту, з неприхованим подивом запитав: "Ви, народ Коменського, прагнете вчитися у нас?" [7, с. 91].

Встановлення монопольної влади комуністичної партії Чехословаччини в результаті лютневих подій визначило характер наступних корінних перетворень в суспільстві. Почалось будівництво соціалізму за інструкціями з Радянського Союзу. Президент Е. Бенеш подав у відставку. Правлячою партією стала комуністична партія Чехословаччини на чолі з К.

Готвальдом.

9 травня 1948 року установчі Національні збори прийняли конституцію Чехословаччини, за якою вона проголошувалась народно-демократичною республікою.

Конституція містить, на перший погляд, невинне положення про те, що не дозволяється використовувати релігійні обряди "з нерелігійною метою". Невдовзі священикам було заборонено висловлювати публічно – у проповідях, пасторських грамотах, в засобах масової інформації – свою незгоду із заходами держави, спрямованими проти церкви та релігії чи з інших питань політичного життя.

На думку церковнослужителів, найбільш уразливим був параграф 14 Конституції Чехословаччини: "Виховання та навчання мають проводитися відповідно до результатів наукових досліджень і не можуть розходитися з принципами національно-демократичного устрою". Каменем спотикання цього параграфу є те, що виховання повністю має проводитися "відповідно до наслідків наукових досліджень", а методологією "наукові дослідження", як скоро показала практика, вважались тільки марксистко-ленінські. Все інше, а тим більше релігія, було визначено як ідеалістичний світогляд, який є гальмом зміцнення та розвитку національно-демократичного ладу. Відповідно до цього, боротьба з "ідеалістичним мракобіссям" була передумовою для виховання громадян, відданих соціалізму.

Своє ставлення до церкви комуністи розкрили ще у березні 1946 року на VIII з'їзді. Як завжди, у теоретичних документах, комуністи гарантували принцип забезпечення свободи совісті та віросповідання. В політичній практиці ж все було навпаки. Розгорталась атеїстична пропаганда. При призначенні на посади перевагу мали активісти Союзу безвірників, які ініціювали рух за відокремлення церкви від держави.

Органи внутрішніх справ Чехословаччини розпустили всі словацькі католицькі організації. Перестали існувати і "скомпрометовані" християнські профспілки.

Представники комуністичної партії мали за мету за всяку ціну переорієнтувати греко-католиків на православні центри. Міністр юстиції А. Чепічка заявив: "Католицька церква співпрацює з розвідувальними службами наших ворогів". Ці "аргументи" стали доказом необхідності ліквідації греко-католицької церкви.

Комуністи вивчали застосування різних варіантів тактики проти церкви, яка була компактним, добре організованим цілим. 9 червня 1948 року на зборах Центрального комітету партії К. Готвальд застерігав від ілюзій щодо позиції церкви. На його думку, церква в майбутньому стане основою реакції, яка під при-

криттям релігії буде розгортати антидержавну діяльність. "Я вважаю, – заявив К. Готвальд, – що ми повинні взяти курс на відвернення католицької церкви від Ватикану. Ми не хочемо вести ніякі суперечки відносно ритуалу, просто геть від Риму, в напрямку до національної церкви. Це завдання є дуже складним, необхідно нейтралізувати церкву і взяти її в свої руки, щоб вона служила новій владі".

В червні 1948 року президент Готвальд прийняв делегацію чехословацького єпископату на чолі з архієпископом Бераном. До складу делегації входили: Оломоуцький архієпископ Матоха та словацький єпископ Шкрабік з Б.Бистриці. Архієпископ Беран виступив з промовою, в якій зазначив: "Пане президент! Ми усвідомлюємо, а інколи нам і нагадують, що відповідно до слів Христа: "Кесарю-кесаре", ми маємо певні зобов'язання перед державою, президентом якої ви були обрані. Запевняємо Вас, що всі наші зобов'язання ми виконаємо так, як нам велить віра та совість. Ми не забудемо, що дане висловлювання Христа має і другу частину: "Богові - боже!" І цей наказ, як католицькі єпископи, ми маємо виконувати разом з католицьким духовенством та католицьким народом.

Ми сподіваємося, що релігійна свобода, яка гарантується новою Конституцією, буде повністю забезпечена. Церковна освіта, релігійна преса та релігійні громади, особливо католицька добродійність, є невід'ємною складовою частиною релігійного життя. Тому ми сподіваємося, що невдовзі в ці питання буде внесена повна ясність, як формально, так і на практиці." [9, с. 18]. Під час зустрічі представники католицької церкви добивалися дозволу записувати дітей до церковних шкіл.

Але комуністи робили своє. 24 жовтня 1948 року набув чинності закон 231/48 зб. зак. і пост. від 16 жовтня 1948 року. "Про захист народно-демократичної республіки", який замінював закон "Про охорону республіки" від 6 березня 1923 року. Гнучкість деяких параграфів нового закону легалізувала заходи органів влади проти "класового ворога", проти церкви, священників та віруючих. В період Празької весни 1968 року колишні політичні в'язні, відповідно до цього закону, назвали свою організацію, яка діяла протягом декількох місяців "Клуб 231".

Чимало параграфів було присвячено питанням "релігійних злочинів". В параграфі 25 закону зазначалось: "Той, хто займається пропагандою чи підтримує фашизм, нацизм або інший подібний рух, який ставить за мету знищити права та свободи трудящого народу, або поширює національну, релігійну або расову ненависть, карається позбавленням волі на строк від 1 до 5 років" [9, с. 18].

Про те, що норми кримінального права

були реципіювані з законодавства Радянського Союзу, свідчить 26 параграф: "Особа, яка публічно підбурює людей до насильної або іншої ворожої дії проти окремих груп громадян із за їх національності, раси чи релігії, чи за те, що вони є невірними або прихильниками народно-демократичного ладу республіки, карається позбавленням волі на строк від 3 місяців до 3 років".

Параграф 28 вказує, що "той, хто використовує релігійні функції для впливу на політичне життя у недобррозичливій формі по відношенню до народно-демократичного устрою республіки, карається позбавленням свободи на строк від 1 місяця до 1 року". Можливість збільшити строк покарання давав параграф 56 закону: "Якщо суд засуджує винуватця за дію, що карається відповідно до цього закону, і якщо це необхідно для державної безпеки або громадського порядку, засудженому на певний період або на завжди забороняється проживання на території республіки, яка визначається у вироку". З метою більш ефективного забезпечення контролю за церквами законом 228/49 був створений державний комітет з питань релігії та церкви [10, с. 45].

Через місяць був виданий закон № 248/48 "Про примусові роботи" (25.11.1948 р.) Відповідно до нього в країні були організовані табори примусових робіт. Комісії, що складалася з трьох членів, призначених крайовими національними комітетами, приймали рішення кого направляти на примусові роботи. Ці комісії могли позбавити людину права на підприємницьку діяльність, заборонити проживання на певній території

.В законі, зокрема, зазначалось: "До таборів примусових робіт направляються особи, які ухиляються від праці, особи, які негативно ставляться до народно-демократичного державного устрою, створюють загрозу для його розбудови, своїми діями загрожують економічному життю та громадському постачанню. Ці особи є класовими ворогами. Табори примусових робіт мають за мету виховувати цих осіб таким чином, щоб після виходу з табору вони стали громадянами, що ведуть бездоганний спосіб життя".

Складовою частиною класової боротьби була також акція "В" (bytu - квартири). Метою цієї акції було позбутися небажаних людей та отримати їх квартири для працівників Служби безпеки, армії, для партійних та інших функціонерів. Таким чином тисячі сімей з Праги, Братислави, Брна та інших міст були переселені до прикордонних областей. Тільки з 1948 по 1953 роки в країні було репресовано понад 70 тисяч громадян [11, с. 116].

Довгострокову концепцію ліквідації католицької та греко-католицької церков обгрун-

тували комуністичні ідеологи. Перший етап на шляху до поставленої мети "характеризували чотири завдання: переконати віруючих у позитивному відношенні влади до релігії та церкви; показувати церковну ієрархію, як прислужників чужої влади – Ватикану; підготувати закони, які б забезпечували державний контроль за церквою та притягати до кримінальної відповідальності за будь-яку спробу зловживання релігією проти державної політики. Другий етап включав в себе ізоляцію церковної ієрархії та створення нового представника чеського та словацького католицизму – Союзу чеських та Союзу словацьких католиків (з віруючих і священнослужителів – автор), з якими б влада розмовляла, як з представниками церкви. На третьому етапі планувалося відокремлення від Риму у такій спосіб: Союзи проголошують католицьку церкву національною, незалежною від Риму, одержують її маєтки та забезпечують посвячення своїх священників.

Наміри та зміст концепції обговорювалися на зборах Інформаційного бюро комуністичних партій у червні 1948 року з радянською делегацією, до складу якої входили: Жданов, Маленков та Сулов. "Вони побажали нам, щоб всі ці наміри здійснилися", – доповідав Сланський своєму керівництву.

Радянський Союз став також прикладом ліквідації греко-католицької церкви, яку як "праву руку Ватикану" у 1946 році в Галичині, а в 1949 році на Закарпатті було ліквідовано. 344 священники в Галичині і 215 на Закарпатті були засуджені на 25 років позбавлення волі тільки за те, що вони не відмовились від своєї віри [12, с.146].

Навесні 1949 року антицерковна політика комуністичної влади в Чехословаччині ще більше загострюється. 24 квітня 1949 року була створена нова церковна комісія з широкими повноваженнями, яка займалась впровадженням нової політики по відношенню до церкви в країні. До складу комісії увійшли шість членів: В. Чіроку – заступник голови уряду; З. Фірлінгер – заступник голови уряду; А. Чепічка – міністр юстиції; В. Клементіс – міністр закордонних справ; В. Копетській – міністр інформації; З. Неєдлі – міністр освіти; Я. Генріх – завідувач культурно-пропагандистським відділом [13, с. 60]. Головним завданням комісії було впровадження "радянського досвіду".

Позиція католицької церкви Чехословаччини по відношенню до влади була вироблена на конференції чеських та словацьких священників, яка проходила 4 березня 1948 року в м.Брно і відображена в листі, який учасники конференції надіслали міністру юстиції Чепічці: "Ми будемо старанно зберігати нашу надпартійну та надполітичну позицію, повністю присвяtimo себе релігійній діяльності. Будемо

зміцнювати і берегти християнську мораль та любов до ближнього. Вимагаємо, щоб католиків не примушували записуватися до політичних партій, особливо коли при цьому необхідно підписувати заяву про згоду з ідеологією партії. Якщо такі факти мали місце, ми сподіваємося що ці помилки будуть усунені." [9, с. 14].

Лист містив також прохання налагодити державно-церковні відносини шляхом прямих переговорів між державою та Святим престолом. Священники протестували проти помилок, які "потрапили до нормативно-правових актів влади, які передбачали насильницьку конфіскацію церковних будівель та маєтків, заборону видання католицьких часописів тощо" [9, с. 15]. Конференція священників розглянула питання доцільності участі в політичній діяльності, але такий вид діяльності заборонила.

21 березня 1948 року Національні збори схвалили шість законів, які означали завершення сільськогосподарської політики комуністичної партії Чехословаччини і центральним гаслом аграрної програми були слова: "Земля належить тому, хто на ній працює". Її метою було залучення на сторону комуністичної партії малих та середніх землеробів шляхом парцеляції (розділення) землі великих землевласників. Сумніви, які були у багатьох землеробів відносно майбутнього своїх садіб, комуністи старалися спростувати. Міністр сільського господарства Дюріш переконував, що колгоспів у Чехословаччині не буде. В період до 1950 року комуністи говорили про власний шлях розвитку, власну концепцію соціалістичного розвитку. Однак на практиці запроваджувались сталінські директиви [3, с. 237]. Невдовзі колгоспи були запроваджені, тільки називалися інакше – єдині сільськогосподарські кооперативи.

Зрозуміло, що комуністи націоналізували значну кількість церковних земель. Церква виступила проти такої політики. Принципове обґрунтування корисності церковних господарств як для церкви, так і для всього суспільства запропонував ще 30 квітня 1947 року архієпископ Беран в меморандумі, який він адресував уряду. В меморандумі, зокрема, зазначено наступне: "Майно римо-католицької церкви є майном цільовим, тому що воно служить не тільки для культових цілей, але і для громадських цілей, до яких можемо віднести і благодійні, добродійні, культурні, корисні для суспільства (наприклад, лікарні, дитячі будинки та інші установи, які опікаються церквою). Витрати на благодійництво несе за рахунок власних коштів". Проти парцеляції церковних господарств протягом 1947-1948 рр. декілька разів виявляв протест і папський нунцій в Празі.

Питання церковних господарств розглядалося також на конференції чехословацьких священників, яка проходила в Празі 9 лютого

1948 року. Суттєвими були побоювання, що у складній політичній ситуації, церква може залишитися без джерел фінансування і стане матеріально залежною від поблажливості державної влади. Найближче майбутнє показало, наскільки обгрунтованим було це занепокоєння.

Протягом 50-х років в Чехословаччині більш ніж 6 000 людей були засуджені за релігійні переконання чи антидержавну діяльність. В період 1948 - 1968 років кількість священників зменшилась на половину, значна частина яких була старше 60 років. Католицька церква уже втратила значну кількість духовенства; вона зіткнулась із значною проблемою недоукомплектованих приходів і старіючого духовенства. Протестантські секти жили краще, бо були менш залежні від централізованої ієрархії у церковних справах і менш відомі із-за їхнього статусу меншин.

Спроба впровадження "радянського до-

свіду атеїстичної роботи" не дала бажаного результату. Соціологічні опитування у Словаччині в кінці 60-х років показали, що "науковий атеїзм" не охопив таку кількість людей, яку очікувала отримати комуністична партія після 20 років комуністичного керівництва. Тільки 14% вважали себе атеїстами. Атеїзм був найбільш розвинутим серед людей вікової категорії від 25 до 39 років. Релігійний настрій відображав соціальний фон: 9/10 всіх фермерів були віруючими, так як і 3/4 всіх робітників, зайнятих на виробництві і трохи більше ніж половина всіх службовців. Можливо, найсильнішим розчаруванням було те, що після 20 років обвинувачення духовенства та церкви у втручанні в політику ("клерикальний фашизм"), 28% опитуваних вважали, що духовенство повинно приймати участь в суспільному та політичному житті свого народу.

1. История стран Центральной и Восточной Европы. – М., 1997.
2. Зеркало недели. – 2001. – 8 марта.
3. История южных и западных славян / Под редакцией Г. В. Матвеева и З. С. Ненашевой. – Т.П. – М., 1998.
4. Kaplan K. Štát a cirkev v Československu v letech 1948-1953. – Brno, 1993.
5. Jan Pesek, Michal Barnovský: Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953. – Bratislava, 1997.
6. Nemeš V. Church and state in Czechoslovakia. – Washington, 1960.
7. Vaško V. Neumlčena kronika katolíckej cirkve po druhej svetovej válce. I – Praha.
8. Barnovský M. Na ceste k monopolu moci. – Bratislava, 1993.
9. Vaško V. Neumlčena kronika katolíckej cirkve po druhej svetovej válce. II – Praha.
10. Skrivánek F. Majetkoprávní aspekty likvidace řádu římskokatolíckej cirkve v roce 1950 // Cirkev a štát. – Brno, 1998.
11. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. Курс лекцій. – К., 1997.
12. Панас К. Історія української церкви. – Львів, 1992.
13. Vaško V. Neumlčena kronika katolíckej cirkve v Československu po druhej svetovej válce. – Praha, 1990.

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВО И ЦЕРКОВЬ В ЧЕХОСЛОВАКИИ В 40-50-х ГОДАХ XX ВЕКА Палинчака Н. М. (Ужгород)

В статье анализируется процесс трансформации государственно-церковных отношений в Чехословакии в 40-50 годах XX века. Сделана попытка исследовать формы и методы работы коммунистов по внедрению "опыта" Советского Союза. Сделан анализ нормативно-правовой базы государственно-церковных отношений Чехословакии.

Ключевые слова: государство, церковь, духовенство, религиозное образование, священники, католический клир, религиозные убеждения, церковная политика, атеизация, национализация.

SUMMARY

THE STATE AND THE CHURCH IN CZECHOSLOVAKIA IN THE 40-50S OF THE XXTH CENTURY

M. Palinchak (Uzhhorod)

In the article has been analyzed the process of transformation of state-church relations in Czechoslovakia in the 40-50s of the XXth century. The attempt to explore the forms and methods of work of communists on the inculcation of the "experience" of the Soviet Union is done. The analysis of the normative--legal base of the state-church relations in Czechoslovakia is done.

Key words: State, Church, Clergy, religions education, Catholic clergy, religions convictions, clergyman, church, policy, nationalization, atheisation.